

TARIMDA SOSYAL KORUMA: MANİSA ÖRNEĞİ^(*) ^(**)

(*)Ergün METİN**

ÖZ

Türkiye'de tarım sektörü, kayıt dışı çalışmanın en yüksek olduğu sektördür. Bu durumun en önemli sebeplerinden birisi tarım çalışanlarının eğitim seviyesinin düşük olmasıdır. Ayrıca çiftçilerin en yoksul çalışan gruplarından olmaları da bu duruma sebebiyet veren önemli bir faktördür. Çiftçilerin tarımdan elde ettikleri gelir ancak yaşamlarını sürdürebilecek düzeyde olduğundan sigortalı olmak ve iş sağlığı ve güvenliği önlemlerine yatırım yapmak ikinci planda kalmaktadır.

Bu çalışmada Manisa'daki tarım çalışanlarının sosyal güvenceye sahip olup olmama durumları ve iş sağlığı ve güvenliğinin tarım çalışanları tarafından nasıl algılandığı araştırılmıştır. Manisa'da çiftçilikle uğraşan 18 kişiyle derinlemesine mülakat gerçekleştirilmiştir.

Çalışma kapsamında katılımcıların Sosyal Güvenlik Kurumu'na

kayıtlılık durumları, sigortalı olmamalarının gerekçeleri ve iş sağlığı güvenliğine ilişkin bilinç düzeyleri nitel analizle çözümlenmiştir. Araştırma sonucunda Manisa'daki tarım çalışanlarının eğitim ve gelir seviyelerinin yetersiz olduğu, bunun sonucu olarak da kayıt dışı çalışma oranının yüksek olduğu ve iş sağlığı ve güvenliği bilincinin neredeyse hiç olmadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Tarım Sektörü, Tarımda Sosyal Güvenlik, Tarımda Kayıt Dışılık, İş Sağlığı ve Güvenliği.

SOCIAL PROTECTION AT AGRICULTURE: MANİSA SAMPLE

ABSTRACT

The agricultural sector has the highest rate of informal work in Turkey. One of the most important reasons for this situation is that the level of education of agricultural

^(*)**Makalenin Geliş Tarihi** / 02.08.2022 - **Makalenin Kabul Tarihi** / 25.08.2022 - **Makalenin Türü** / Araştırma

^(**)Bu çalışmanın literatür kısmı Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı'nda Prof. Dr. Oğuz Karadeniz danışmanlığında yürütülen "Türkiye'de Tarımda Bağımsız Çalışanların Sosyal Güvenliği: Manisa Örneği" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir. Çalışma kapsamında yapılan nitel görüşmeler 2018 yılında gerçekleştirildiğinden etik rapor alınmamıştır.

^(***)**Öğr. Gör. Dr.** / Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Kırkağaç Meslek Yüksekokulu, ergun.metin@cbu.edu.tr, ORCID iD: 0000-0003-1997-6196.

workers is low. It is also an important factor for farmers to be the poorest working groups. Farmers income from the agriculture is only sustainable level so that to be insured and to invest in occupational health and safety measures remain as a second plan.

In this study, it has been researched whether agricultural workers in Manisa have social security or not and how agricultural health workers perceive occupational health and safety. An in-depth interview is carried out with 18 farmers in Manisa.

Within the scope of the study, the participants' status of registration to the Social Security Institution, reasons for not being insured and their level of consciousness about occupational health are analyzed by qualitative analysis. As a result of the research, it has been seen that the education and income levels of agricultural workers in Manisa are inadequate, resulting in a high rate of informal work and hardly any occupational health and safety awareness.

Keywords: Agricultural Sector, Social Security in Agriculture, Informal Work in Agriculture, OHS.

GİRİŞ

Türkiye'de tarım sektörü 1980 yılında Gayrisafi Yurtiçi Hasıla'dan (GSYİH) yüzde 26,1 pay alırken bu oran 2020 yılında yüzde 6,7 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2020a). Tarımsal istihdamın toplam istihdam

içerisindeki payı da 2000 yılında yüzde 47,8 iken 2021 yılında bu oran yüzde 17,2 olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2021). Tarımda yaşanan küçülme yönündeki bu dönüşüm ekonomik ve toplumsal yapıda yaşanan değişimin zorunlu bir sonucudur. Sanayi ve teknolojinin gelişmesi, ulaşım imkanlarının artması, hizmet sektörünün hızlı büyümesi kırsal alanlardan kentlere yoğun bir göç dalgası başlatmıştır. Yaşanan bu göçle birlikte tarımda özellikle ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kesim, kentin sanayi ve hizmet işçileri olmuştur.

Tarımda yaşanan bu küçülmeye ilave olarak tarım çalışanlarının eğitim düzeyinin çok düşük olması ve tarım arazilerinin miras yoluyla parçalanması tarımda yoksulluk sorununu daha da derinleştirmiştir. Tarım çalışanlarının yarıdan fazlasının geliri asgari ücretin altında kalmaktadır. Bu durumun aynı zamanda tarım çalışanlarının prim ödeme gücünü olumsuz etkilemesi büyük çoğunluğunun sosyal güvenlik sisteminin koruması altına girememesine neden olmaktadır. Nitekim kayıt dışılığın en yüksek olduğu sektör tarım sektörüdür.

Gelir yetersizliği ve eğitim seviyesinin düşüklüğü diğer taraftan tarım çalışanlarının iş sağlığı ve güvenliği konusunda bilinçsiz olmasına ve kişisel koruyucu donanımlara yatırım yapmamalarına neden olmaktadır. Tarım sektörü kendine özgü çalışma şartları, kimyasal, fi-

ziksel, hijyenik, ergonomik ve iklimsel risk kaynakları ve bilinçsiz insan kaynağıyla pek çok tehlikeyi bünyesinde barındıran bir sektördür. Nitekim İş Sağlığı ve Güvenliğine İlişkin İşyeri Tehlike Sınıfları Tebliği tarım sektöründe yapılan işlerin büyük çoğunluğunu tehlikeli sınıfta değerlendirmiştir.

Bu araştırmayla Manisa'da tarım çalışanlarının sosyal güvenlik sistemine kayıtlılık durumları, kayıtlı olmalarının gerekçeleri ve iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin bilinç düzeyleri ortaya konmaya çalışılacaktır. Çalışmanın birinci bölümünde tarımsal faaliyet kavramı açıklandıktan sonra makro ekonomik göstergelerden yararlanılarak tarım sektörünün tüm sektörler içinde gelirden, istihdamdan, ithalat ve ihracattan aldığı pay irdelenecek, sektördeki kadın ve çocuk işçiliğine değinilecektir. İkinci bölümde tarım çalışanlarının sosyal

güvenliği, geçmişten bugüne yapılan yasal düzenlemeler, sağlık güvencesi ve gelir güvencesi kapsamında değerlendirilecektir. Üçüncü bölümde ise Manisa tarım çalışanlarının kayıt dışı çalışma durumlarını ve iş sağlığı ve güvenliği bilinç düzeylerini ortaya koyan nitel araştırma sonuçları tartışılacaktır.

1. TARIMIN TÜRKİYE EKONOMİSİNDEKİ YERİ

Son yıllarda tarım sektörünün Türkiye ekonomisi içerisindeki payı nispeten azalmış olsa da hâlâ önemi korumaya devam etmektedir. Özellikle ulaşımda sağlanan önemli gelişmeler tarımsal ürünlerin kısa sürede uzak pazarlara ulaşma imkanını ortaya çıkarmış, tarımsal üretimin daha çok ticari amaçla gerçekleştirildiği bir döneme girilmiştir (SGK, 2013: 3).

Tablo 1. Yıllar İtibariyle Tarım Sektörünün GSYİH İçindeki Payı (Bin TL, %)

	1998	2005	2008	2013	2016	2020
Değer (TL)	8.957.343	62.349.598	74.452.345	121.709.079	161.304.618	277.494.885
Pay (%)	12,5	9,3	7,5	6,7	6,2	6,7

Kaynak: (TÜİK, 2020a).

Türkiye'de 1980 yılında tarım sektörünün GSYİH'dan aldığı pay yüzde 26,1 iken, 1990 yılında yüzde 17,5 olarak gerçekleşmiştir (ÇSGB, 2015: 159). Tablo 1'de tarım sektörünün GSYİH içerisindeki payının 1998–2019 yılları arasında gösterdiği değişime yer verilmiştir. Tablonun

incelenmesinden de anlaşılacağı üzere tarım sektörünün GSYİH içerisindeki payı, 1998 yılında yüzde 12,5 iken, bu oran 2008 yılında yüzde 7,5, 2020 yılında ise yüzde 6,7 olmuştur (TÜİK, 2020a). Tarım sektörünün GSYİH'dan aldığı payın düşmesinin hizmet ve sanayi sektörlerinin

görece daha hızlı büyümesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Ayrıca 2007 yılında kuraklık nedeniyle tarımda meydana gelen yüzde 7 oranında küçülme, 2007-2012 yılları arasında tarım sektörünün ortalama yıllık büyüme hızının (yüzde 2,1), Türkiye genel büyüme hızının (yüzde 3,3) altında kalmasına neden olmuştur (Kalkınma Bakanlığı, 2014: 27).

Tarımın GSYİH içindeki payının yıllar itibariyle düşüş göstermesi tarımda çalışanların yoksulluk sorunuyla karşı karşıya kalmalarına sebep olmaktadır. 2003 yılı itibariyle Türkiye genelinde kentlerde yoksulluk oranı yaklaşık yüzde 26, kırsal kesimde ise yaklaşık yüzde 40'tır (Karadeniz, 2006: 96). 2010 yılında yoksulluk oranı kentlerde yüzde 16,1, kırsal kesimde yüzde 39,8 olurken, 2013 yılında yoksulluk oranı kentlerde yüzde 15,3 iken kırsal kesimde yüzde 37,2 olmuştur. (TÜİK, 2013).

Yıllar itibariyle incelendiğinde

hem kentlerde hem de kırsal kesimde yoksulluk oranının düştüğü görülmekle birlikte, 2003-2013 yılları arasındaki on yıllık süreçte yaklaşık olarak kentlerde yoksulluk oranı yüzde 11 azalmışken, kırsal kesimde sadece yüzde 3 azalmıştır. Bu veriler ışığında, tarımın GSYİH içindeki payının düşük olmasının bir sonucu olarak tarımda çalışanların üçte birinden fazlasının yoksulluk sınırının altında bir gelir elde ettiği ve aradan geçen yıllara rağmen bu durumda ciddi bir iyileşmenin olmadığı görülmektedir.

Türkiye'de tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payının yıllar itibariyle değişimine bakıldığında ise tarımın GSYİH içindeki payının azalmasına paralel olarak tarımsal istihdamın da azaldığı görülmektedir. 1955'te yüzde 77,4 olan tarımsal istihdam oranı, 2000 yılında yüzde 47,8'e, 2010 yılında yüzde 25,2'ye ve 2014 yılında da yüzde 21,1'ya düşmüştür (ÇSGB, 2015: 159).

Tablo 2. İstihdamın Sektörel Dağılımı (2021)

Sektör	Çalışan Sayısı	Oran (%)
Tarım	4.948.000	17,2
Sanayi	6.143.000	21,3
İnşaat	1.777.000	6,2
Hizmet	15.928.000	55,3
Toplam	28.796.000	100,0

Kaynak: (TÜİK, 2021).

Tablo 2 incelendiğinde 2021 yılında tarımsal istihdamın toplam istihdam içindeki payının yüzde 17,2'ye düştüğü görülmektedir. Buna karşın hizmet sektörünün payının yüzde 55,3, sanayi sektörünün payının ise yüzde 21,3 olduğu görülmektedir. Toplam istihdam içerisinde tarımsal istihdamın azalışının nedenleri arasında, tarımda makinalaşmayla birlikte işgücü talebinin azalması, sanayi ve hizmet sektörlerinin işgücü talebinin artması ve miras nedeniyle tarım arazilerinin parçalanmasıyla hane başına tarım gelirlerinin düşmesi yer almaktadır (ÇSGB, 2015: 159).

Toplam ihracat içinde tarım sektörü ihracatının payı 1996 yılında yüzde 9,4, 2000 yılında yüzde 6,1, 2005 yılında da yüzde 4,7 olarak gerçekleşmiştir. 2020 yılında ise sektörün ihracat payı sadece yüzde 3,5'tir (TÜİK, 2020b). Tarım ürünleri ihracatının yüzde 90'ı bitkisel ürünlere dayalı gıda ürünlerinden oluşmaktadır. Toplam tarım ürünleri ihracatının yaklaşık yarısı ise meyve ve sebze grubuna aittir. Bu grubu tahıl ve tahıl ürünleri grubu izlemektedir (Kalkınma Bakanlığı, 2014: 29).

Toplam ithalat içinde sektörün payı ise 1996 yılında yüzde 5 iken, 2000 yılında yüzde 3,9, 2005 yılında da yüzde 2,4 olmuştur. 2020'de ise sektörün ithalat payı yüzde 4,5'e yükselmiştir (TÜİK, 2020b). Tarım ürünleri ithalatının yaklaşık yüzde 40-50'sini tarımsal hammadde ithalatı oluşturmaktadır. Tarımsal hammaddelerin büyük çoğunluğu ise tekstil sektöründe kullanılan hammaddelerden oluşmaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2014: 29).

Tablo 3'te yer alan veriler genel olarak değerlendirildiğinde sektörün toplam ithalat ve ihracat içerisinde almış olduğu payın yıllar itibariyle düşüş eğilimi gösterdiği görülmektedir. Ancak sektörün ülkenin dış ticaretine gerçek katkısını görebilmek için yıllar itibariyle sektörün net ihracat rakamlarına bakmak daha doğru bilgi sağlayacaktır. Sadece 1996 ve 2005 yıllarında net ihracat fazlası veren sektörün, 2000 yılında 441 milyon, 2008 yılında 2 milyar 250 milyon ve 2020 yılında 3 milyar 877 milyon lira net ihracat açığı verdiği görülmektedir.

Diğer taraftan et ürünleri, süt ürünleri ve şeker gibi temel gıda

Tablo 3. Yıllar İtibariyle Toplam İthalat ve İhracat İçinde Tarım Sektörünün Payı

		1996	2000	2005	2008	2013	2020
İTHALAT	Değer	2.167.235	2.124.848	2.825.598	6.433.040	7.792.640	9.834.246
	Pay (%)	5	3,9	2,4	3,2	2,99	4,5
İHRACAT	Değer	2.179.084	1.683.598	3.468.315	4.177.041	5.911.500	5.956.937
	Pay (%)	9,4	6,1	4,7	3,2	3,9	3,5

Kaynak: (TÜİK, 2020b).

maddelerinin ithalatında kısıtlama ve kotaların bulunması tarım ürünleri ithalatının düşük seviyede kalmasını sağlamıştır. 2010 yılında et ve canlı hayvan ithalatının serbest bırakılmasıyla birlikte ithalat hızla artmaya başlamıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2014: 29-30).

Bu başlık altında paylaşılan veriler Türkiye'de tarımın GSYİH'den, istihdamdan ve ihracattan aldığı payın azaldığını göstermektedir. Bu dönüşüm gelişmiş ülkelerdekine benzer bir şekilde özellikle hizmet sektöründe meydana gelen hızlı büyümenin ve tarım sektöründeki atıl işgücünün bu sektöre yönelmesinin bir sonucudur. Ancak bu gelişmeler Türkiye'de tarımın önemini kaybettiğini göstermemektedir. Covid-19 salgınının tedarik zincirlerini kırması, tüm dünyada bir ülkenin kendi kendine yetecek tarımsal ürünleri üretebilmesinin önemini gözler önüne sermiştir. Bu nedenle tarım ekonomik göstergeler açısından küçülüyor görünse de eğitim ve inovasyona ağırlık verilerek verimlilik artışı sağlanmalı, katma değeri yüksek ve gıda güvenliği açısından stratejik ürünler üretilmelidir.

2. TÜRKİYE'DE TARIMDA ÇALIŞANLARIN SOSYAL GÜVENLİĞİ

Sosyal güvenliğe ihtiyaç insanlıkla birlikte doğmuş, insanoğlu çeşitli dönemlerde bu ihtiyacı karşılamaya yollarını bulmaya çalışmıştır. Sosyal güvenlikte geleneksel dönem olarak adlandırılan Sanayi Devriminden önceki dönemde sosyal güvenlik gereksinimi aile, tanı-

ma-bilme faktörüne bağlı yardımlaşma, dini sosyal yardımlar ve vakıf benzeri kuruluşlarca karşılanmaktaydı (Alper, 2010: 5). Özellikle aile içi dayanışma tarım ekonomisine geçildikten sonra sanayi devrimine kadar olan süreçte önemli bir sosyal güvenlik yöntemi olarak kullanılmıştır. Tarım toplumundaki birlikte yaşama kültürü, yaşlıların belli bir yaşa kadar çocuklara, çocukların da artık çalışamaz hale gelmiş yaşlılara baktığı, aile fertlerinden birinin kaza ya da hastalık geçirmesi halinde diğer aile bireylerinin üretim faaliyetlerini sürdürdüğü doğal bir sosyal güvenlik koruması sağlamaktaydı (Dilik, 1988: 41).

Modern sosyal güvenlik sistemleri ise devletlerce kurulan ve sisteme kimlerin dahil olacağı ve hangi haklara sahip olacağının yasalarla belirlendiği yapılardır. Bu sistemler temel olarak sosyal sigortalar (primli rejimler) ve kamu sosyal yardımlarından (primsiz rejimler) oluşmaktadır. Ancak dünyada sosyal güvenlik sistemleri esas olarak tüm çalışanları zorunlu olarak kapsama alan sosyal sigortalar üzerinde inşa edilmekte, sosyal yardımlar ve gönüllük esasına dayalı sosyal güvenlik sistemleri tamamlayıcı sistemler olarak görülmektedir. Sosyal sigorta sistemi, çalışanların ücretleri üzerinden zorunlu olarak kesilen primlerle finansmanına katkıda buldukları, onları hastalık, analık, iş kazası, meslek hastalığı ve ölüm gibi tehlikelere karşı koruma amacı güden bir sistemdir (Koray, 2018: 320).

2.1. 5510 sayılı Kanun Öncesi Dönemde Tarımda Çalışanların Sosyal Güvenliği

Türkiye'de ilk iş kanunu olan 1936 tarihli 3008 sayılı Kanun, sosyal sigortaların kademeli olarak kurulmasını öngörmüş olsa da sosyal sigortalar ancak 1945 yılından sonra kurulabilmiştir (Ören, 2015: 212). 1945 yılında 4772 sayılı Kanun'la İş Kazalarıyla Meslek Hastalıkları ve Analık Sigortaları, 1949'da 5417 sayılı Kanun'la İhtiyarlık Sigortası, 1950'de 5502 sayılı Kanun'la Hastalık ve Analık Sigortası, 1957'de 6900 sayılı Kanun'la Maluliyet, İhtiyarlık ve Ölüm Sigortaları kurulmuştur. 1945 yılında Sosyal Sigortalar Kurumu kurulmuştur. 1952 yılında 5953 sayılı Basın İş Kanunu ile gazeteciler, 1954 yılında 6379 sayılı Deniz İş Kanunu ile de gemi adamları sosyal sigorta kapsamına alınmışlardır. 1949 yılında çıkarılan 5434 sayılı T.C. Emekli Sandığı Kanunu ile de dağıtık haldeki kanun ve sandıklar birleştirilerek memur kesimi de sosyal sigortaların kapsamına alınmıştır (Tuncay ve Ekmekçi, 2016: 87-88).

1971 yılında kabul edilen 1479 sayılı Esnaf ve Sanatkarlar ve Diğer Bağımsız Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kurumu Kanunu'yla da Bağ-Kur kurulmuş ve kendi adına bağımsız çalışan esnaflar yaşlılık, malullük ve ölüm tehlikelerine karşı sigorta kapsamına alınmışlardır. Ayrıca bu kanun köy ve mahalle muhtarları, şirket ortakları ve isteğe bağlı sigortalı olarak ev hanımlarını da kapsamına almıştır. 1985 yılında 3235 sayılı Ka-

nun'la, başlangıçta sadece malullük, yaşlılık ve ölüm tehlikelerine karşı koruma sağlayan Bağ-Kur, kademeli olarak hastalık riskini de koruma kapsamına almıştır (Alper ve Kılıkış, 2017: 169).

Tarımda çalışanlar ise, işyerlerinin küçük boyutta ve dağınık olması, kayıt dışılığın yüksek olması, örgütlenmenin olmaması ve eğitim seviyesinin düşük olması gibi nedenlerle en son sosyal güvenlik koruması kapsamına alınan kesim olmuştur. Bu kesime yönelik düzenlemeler ancak 1983 yılında çıkarılan iki kanunla gerçekleşmiştir. 1983 tarih ve 2925 sayılı Tarım İşçileri Sosyal Sigortalar Kanunu ile tarım kesiminde ücretli ve geçici olarak çalışanlar, 1983 tarih ve 2926 sayılı Tarımda Kendi Adına ve Hesabına Çalışanlar Sosyal Sigortalar Kanunu ile de tarım kesiminde kendi adına bağımsız çalışanlar (çiftçiler) sosyal güvenlik kapsamına alınmıştır. 2925 sayılı Kanun 1.1.1984 tarihinden itibaren tüm yurttan uygulanmaya başlamışken, 2926 sayılı Kanun ise 1.1.1984 tarihinden itibaren kademeli olarak 10 yıl içinde tüm yurttan uygulanmak üzere yürürlüğe konmuştur (Alper, 2016: 18).

Tarım işçileri kendi arasında sürekli ve süreksiz çalışanlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. 5510 sayılı Kanun öncesi dönemde tarımda sürekli çalışanların sosyal güvenliği 506 sayılı Sosyal Sigortalar Kanunu'nda (kamuda süreksiz çalışanları da kapsama alıyordu), süreksiz çalışanların sosyal güvenliği ise 2925

sayılı Kanun'da düzenlenmiştir. Tarımda kendi adına bağımsız çalışanların yani çiftçilerin sosyal güvenliği ise 2926 sayılı Kanun'da düzenlenmiştir.

2.2. 5510 sayılı Kanun Sonrası Dönemde Tarımda Çalışanların Sosyal Güvenliği

2925 ve 2926 sayılı Kanunlar tarımda çalışanların özel durumlarını göz önünde bulundurarak sosyal güvenlik sistemine dâhil olma şartlarını diğer çalışan gruplarına göre daha esnek tutmuştur. Ancak bu durum 2008 yılında yürürlüğe giren 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ile ortadan kaldırılmıştır. 2008 yılından sonra tarımda ekonomik anlamda önemli gelişme katıldığı ve tarımda çalışanların gelir seviyelerinde artış olduğu düşünülmektedir, tarımda çalışanlara da kademeli olarak diğer sigorta kollarına tabi çalışanlarla aynı hükümler uygulanmaya başlanmıştır (Niğde Sosyal Güvenlik İl Müdürlüğü, 2014: 26).

5510 sayılı Kanun'un yürürlüğe girmesiyle birlikte 2926 sayılı Kanun tamamen yürürlükten kaldırılmıştır. Yeni Kanun'da tarımda kendi adına ve bağımsız çalışanlar Kanun'un 4. maddesinin 1. fıkrasının (b) bendinde "tarımsal faaliyette bulunanlar" şeklinde kapsama alınmıştır. Geçmişte 2926 sayılı Kanun'a tabi olanların sigortalıkları 5510 sayılı Kanun kapsamına alınarak devam ettirilmiştir (SGK, 2013: 42). "*Tarımda kendi adına ve hesabına bağımsız çalışanlar-*

dan; tarımsal faaliyette bulunan ve yıllık tarımsal faaliyet gelirlerinden, bu faaliyete ilişkin masraflar düşüldükten sonra kalan tutarın aylık ortalamasının, bu Kanunda tanımlanan prime esas günlük kazanç alt sınırının otuz katından az olduğunu belgeleyenler ile 65 yaşını doldurandan talepte bulunanlar" ise sigortalı olmaktan muaf tutulmuşlardır. Ancak Kanun'un geçici 16. maddesiyle prime esas günlük kazanç alt sınırının 2008 yılı için 15 gün olarak uygulanacağı ve prime esas kazancın otuz katını geçmemek üzere izleyen her yıl için bir puan artırılacağı hükmü getirilmiştir (5510 sayılı Kanun, madde 6). Bu hükme göre 2018 yılında tarımda kendi adına ve bağımsız çalışanlar 25 gün üzerinden primlerini ödeyecek, 2018 yılında yıllık tarımsal faaliyet gelirlerinden, bu faaliyete ilişkin masraflar düşüldükten sonra kalan tutarın aylık ortalamasının, bu Kanun'da tanımlanan prime esas günlük kazanç alt sınırının yirmi beş katından az olduğunu belgeleyenler sigortalı olmaktan muaf olacaktır.

5510 sayılı Kanun yürürlüğe girmeden önce 2925 sayılı Kanun'a tabi olarak hizmet akdiyle süreksiz olarak çalışanların sigortalılıkları ise Kanun'un yürürlük tarihinden sonra da devam ettirilecek ancak Kanun'un yürürlük tarihinden sonra 2925 sayılı Kanun kapsamında sigortalı tescili yapılmayacaktır. Bu kapsamda çalışanlar ancak isteğe bağlı sigortalı olarak tescil edilebileceklerdir. Dolayısıyla 5510 sayılı

Kanun kamuda çalışanlar hariç tarımda hizmet akdiyle süreksiz olarak çalışanları sigortalı olarak kabul etmemiştir. Ancak 13.02.2011 tarihli 6111 sayılı Kanun'un 51. maddesiyle eklenen 5510 sayılı Kanun Ek Madde 5 ile yapılan değişiklikle tarım veya orman işlerinde hizmet akdiyle süreksiz olarak çalışanlar da sigortalı sayılmışlardır. Dolayısıyla 5510 sayılı Kanun'a ilave edilen Ek Madde 5 ile tarım veya orman işlerinde hizmet akdiyle süreksiz çalışanlar da 4-1/a bendi kapsamında sigortalı sayılmıştır. Eskiden 506 sayılı Kanun'a tabi olan tarım veya orman işlerinde sürekli olarak çalışanlar ise 5510 sayılı Kanun'la birlikte diğer tüm bağımlı çalışanlar gibi 4/a sigortalısı kapsamında sigortalı sayılmışlardır (Resmi Gazete, 2006; SGK, 2013: 12-21).

2925 sayılı Kanun kapsamında yeni sigortalı tescili yapılmamakla birlikte bu Kanun kapsamında sigortalı olanların sigortalılıklarının 5510 sayılı Kanun'la da devam edeceği yukarıda belirtilmişti. Bu durumun bir sonucu olarak 2925 sayılı Kanun'a tabi sigortalılar ayda 15 gün üzerinden prim ödemeye devam ederek diğer sigortalılara göre avantajlı konumda bulunmaktadır. Oysa Ek 5'e tabi sigortalıların prim ödeme gün sayısı tıpkı kendi nam ve hesabına bağımsız çalışan sigortalılarda olduğu gibi 2008 yılından bu yana her yıl bir puan artırılarak otuz güne çıkarılmaktadır.

5510 sayılı Kanun'la sigortalılar arasında norm ve standart birliği

sağlamak amacıyla 2023 yılından itibaren 2925 sayılı Kanun'a tabi olanlar hariç olmak üzere tarımda çalışanların tamamı primlerini otuz gün üzerinden ödeyecektir. Ayrıca aylık net geliri prime esas günlük kazancın alt sınırının otuz katından az olanlar sigortalılıktan muaf olacaktır. İlk bölümde verilen bilgiler ışığında tarım sektöründe yoksulluk oranının yüzde 40 seviyelerinde olduğu dikkate alındığında çiftçilerin elde ettiği gelirin çoğu zaman otuz günlük primi ödemeye yetmeyeceği söylenebilir. Ayrıca hanehalkı fertlerinin iktisadi faaliyet kollarına göre yıllık esas iş gelirin bakıldığında, 2021 yılında tarımda çalışanların esas iş geliri 32 bin 635 Türk Lirası olduğundan (TÜİK, 2021b) çiftçiler sigortalılıktan muaf olabilecektir. Dolayısıyla mevcut uygulama tarımda sosyal koruma kapsamını daraltmakta ve kayıt dışı çalışmanın artmasına neden olmaktadır.

2.3. Tarımda Sağlık Güvencesi Sorunu

Tarım çalışanları, 5510 sayılı Kanun'un hizmet akdi ile çalışanları, bağımsız çalışanları ve son olarak 6111 sayılı Kanun'la yapılan değişiklikle tarım veya orman işlerinde hizmet akdiyle süreksiz olarak çalışanları genel sağlık sigortası kapsamına alması nedeniyle yasal olarak sağlık güvencesine sahiptirler. Ancak genel sağlık sigortasına tabi olarak sağlık hizmeti alabilmek için sigortalı veya sigortalının bakmakla yükümlü olduğu kişi olma, sağlık

hizmeti sunucusuna başvuru tarihinden önceki bir yıl içinde 30 gün genel sağlık sigortası primi ödemiş olma ve 60 günden fazla prim ve prime ilişkin borcun bulunmaması gibi şartların yerine getirilmesi zorunludur (Çallı, 2014: 280-288).

Genel sağlık sigortası ilke olarak ülkede yaşayan herkesi sağlık güvencesi kapsamına almakla birlikte, sistemin prime dayalı olması ve katkı payı ödemesi içermesi kişilerin sağlık hizmetlerine erişimini kısıtlamaktadır (TTB, 2005: 23). Sağlık hizmetlerinin belirli bir oranda ödeme karşılığında verilmesi bu hizmetlere en çok ihtiyacı olan kesimi dışlamaktadır (Gökbayrak, 2010: 156). İşsizler, kayıt dışı çalışanlar, prim borcu bulunan esnaf ve çiftçiler, ücretsiz aile işçileri, mevsimlik işçiler ve ev hanımları sağlık hizmetlerinden yararlanamamaktadır.

Tarım sektöründe sağlık güvencesizliğinin en önemli sebeplerinden birisi gecikmiş prim borçları nedeniyle sigortalı ve bakmakla yükümlü olduğu kişilerin genel sağlık sigortasından yararlanamamasıdır. Nitekim araştırma kapsamında görüştüğümüz katılımcılardan bazıları doktora gidip gidemedikleri ve sağlık harcamalarını nasıl karşıladıkları sorusunu şu ifadelerle yanıtlamışlardır:

"Gidiyorum ama primlerimi ödeyemediğim için paralı bakılıyorum (K.18)".

"Gidemiyorum. Primleri düzenli ödeyemediğimiz için gidemiyoruz. Şu an hastalansam borç alıp gidece-

ğim başka çarem yok (K.9)".

2.4. Tarımda Gelir Güvencesi Sorunu

Çiftçilerin elde edeceği gelirin miktarı hasat edecekleri ürünün miktarı ile doğru orantılıdır. Çünkü çiftçilerin tek gelir kaynağı yetiştirdikleri ürünlerin satışından elde edecekleri gelirdir. Tarımsal üretimin doğa koşullarıyla yakından ilgili olması ise çiftçilerin gelir güvencesizliği sorunuyla karşı karşıya kalmalarına neden olmaktadır. Kuraklık, sel, don, zamansız yağın yağmur, fırtına ve yangın gibi doğa olayları çiftçilerin zarara uğramalarına hatta bir yıl boyunca hiçbir gelir elde edememelerine neden olabilmektedir. Bu nedenle yukarıda sayılan nedenlerle mahsul alamayan ve zarara uğrayan çiftçilerin zararlarını karşılayabilmek amacıyla 2005 yılında 5363 sayılı Tarım Sigortaları Kanunu yürürlüğe girmiştir (Karadeniz, 2006: 111). Kanun'un amacı; "üreticilerin bu Kanunda belirtilen riskler nedeniyle uğrayacağı zararların tazmin edilmesini temin etmek üzere, tarım sigortaları uygulamasına ilişkin usûl ve esasların belirlenmesidir" (Resmi Gazete, 2005).

Kanun kapsamında oluşturulan havuzda poliçe tutarının yarısı kadar çiftçilerin ödeyeceği prim ile diğer yarısı kadar devletin ödeyeceği prim toplanacak, oluşacak hasarlar bu havuzdan karşılanacaktır. Böylelikle devlet desteğiyle çiftçilere gelir güvencesi sağlayan tarım sigortası sistemi kurulmuştur.

Ancak hemen her konuda olduğu gibi bu konuda da çiftçilerin bilinçsizce davrandığı ve tarım sigortası yaptırmadıkları görülmektedir. 2017 yılında Türkiye genelinde bitkisel ürün yetiştiriciliği ve seracılık faaliyetlerinde toplam 1.517.531 adet Tarım Sigortaları Havuzu (TARSİM) poliçesi düzenlenmiştir (TARSİM, 2018). Türkiye'de tarımsal işletme sayısının 3,1 milyon adet olduğu göz önüne alındığında tarım işletmelerinin yarısının ürünlerini sigortalamadıkları ortaya çıkmaktadır.

Nitekim araştırmaya katılan 18 katılımcıdan 10'u da ürünlerini sigortalatmamıştır. Ancak burada dikkat çeken bir husus sigorta yaptıran 8 katılımcıdan 5'inin yıllık gelirinin 20.000.-TL ve üzerinde olduğudur. Bu sonuçtan hareketle düşük gelirli çiftçilerin tarım sigortası yaptıramamaları nedeniyle gelir güvencesizliğiyle karşı karşıya olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Sonuç olarak; 5510 sayılı Kanun'dan önce tarım çalışanları yaptıkları işin niteliğinin diğer işlerden farklı olması nedeniyle kendilerine özel olarak düzenlenmiş kanunlarla sosyal güvenlik kapsamına alınmışlar ve bu kesimin sosyal güvenlik sistemine dâhil olma şartları daha esnek tutulmuştur. Ancak bu durum 2008 yılında yürürlüğe giren 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'yla ortadan kaldırılmıştır. Tarım da çalışanlara da kademeli olarak diğer sigorta kollarına tabi çalışanlarla aynı hükümler uygulanmaya başlanmıştır.

Mevcut uygulama tarımda sosyal koruma kapsamını daraltmakta ve kayıt dışı istihdamı azaltmanın önünde önemli bir engel teşkil etmektedir. Tarım çalışanlarına tüm sigortalılarla aynı hükümlerin uygulanması gelir güvencesizliği nedeniyle yoksulluk sorunu ile karşı karşıya kalan sektör çalışanlarının primlerini ödeyememelerine, gecikmiş prim borçları nedeniyle de sağlık güvencesinden ve genel olarak sosyal korumadan yoksun kalmalarına neden olmaktadır.

3. TARIMDA SOSYAL KORUMA ARAŞTIRMASI

Araştırma Manisa'da kendi hesabına bağımsız ve ücretsiz aile işçisi olarak çalışan çiftçilerle gerçekleştirilmiştir. Bu bakımdan tarımda sürekli veya süreksiz olarak bağımlı çalışanlar araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Araştırma temelde üç soruya odaklanmaktadır. Tarımda çalışanların sosyal güvenlik durumları nedir? Sosyal güvencesiz olup olmamalarının gerekçeleri nelerdir? İş sağlığı ve güvenliğine ilişkin bilinç düzeyleri nedir?

Söz konusu sorulara cevap bulabilmek üzere, Manisa'da tarımda çalışan 18 kişiyle yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat yapılmıştır. Kartopu yöntemi kullanılarak tanıdık vasıtasıyla ilk görüşülen katılımcılar üzerinden diğer katılımcılara ulaşılmıştır. Manisa'nın tarım kenti olması ve şehir merkezine yakın mesafede çok sayıda köyün olması analiz birimine erişimi kolaylaştır-

miştir. Araştırma kapsamında Manisa merkeze bağlı Sancaklıbozköy, Sancaklıçeşmebaşı, Karaali köyleri ve Paşaköy beldesinde çiftçilikle uğraşan kişilerle görüşme yapılmıştır. Görüşmeler ortalama olarak yirmi dakika sürmüştür.

Araştırmanın temel kısıtı köylerde genç nüfusun Manisa Organize Sanayi Bölgesindeki fabrikalarda işçi olarak çalışmak için şehre göç etmiş olmaları nedeniyle görüşmecilerin neredeyse tamamının orta yaş ve üzerinde olmasıdır. Diğer bir kısıt ise görüşme yapılan çiftçilerin tamamının evli olmasıdır. Katılımcıların cinsiyet dağılımı ise eşittir. Araştırmanın katılımcı profili Tablo 5'te özetlenmiştir.

* Tarım sigortalısı olmamakla birlikte sanayide bağımlı olarak ça-

lışmalarından dolayı sigortalıdır.

Katılımcı profillerinin toplu olarak görülebildiği Tablo 5'te de görüldüğü gibi, görüşme yapılan katılımcıların 9'u kadın, 9'u erkektir. Yaş ortalaması 53, ortanca yaş ise 51'dir. Katılımcıların tamamı evli olup hiç okula gitmeyen bir kişi haricinde diğer katılımcıların tamamı ilkokul mezunudur. Katılımcıların tarımda çalışma sürelerinin ortanca değeri ise 34,5 yıldır. Ayrıca kadın katılımcıların tamamının ücretsiz aile işçisi olarak çalıştığı ve sigortasız olduğu gözlemlenirken, erkek katılımcıların tamamının kendi hesabına bağımsız olarak çalıştığı ve sigortalı oldukları gözlemlenmiştir.

3.1. Tarımda Kayıt Dışı İstihdam Türkiye'de faaliyet gösteren işletmelerin yüzde 99,8'inin kü-

Tablo 5. Araştırmaya Katılan Çiftçilerin Profili

Katılımcı	Yaş	Cinsiyet	Medeni Hali	Eğitim Düzeyi	İşteki Durumu	Kıdem	Sigortalılık Durumu
K1	37	Kadın	Evli	İlkokul	Ücretsiz Aile	17 yıl	Sigortasız
K2	44	Kadın	Evli	İlkokul	Ücretsiz Aile	33 yıl	Sigortasız
K3	50	Kadın	Evli	İlkokul	Ücretsiz Aile	32 yıl	Sigortasız
K4	68	Kadın	Evli	İlkokul	Ücretsiz Aile	57 yıl	Sigortasız
K5	45	Kadın	Evli	İlkokul	Ücretsiz Aile	34 yıl	Sigortasız
K6	45	Kadın	Evli	İlkokul	Ücretsiz Aile	28 yıl	Sigortasız
K7	76	Kadın	Evli	Hiç	Ücretsiz Aile	65 yıl	Sigortasız
K8	41	Kadın	Evli	İlkokul	Ücretsiz Aile	30 yıl	Sigortasız
K9	52	Kadın	Evli	İlkokul	Ücretsiz Aile	41 yıl	Sigortasız
K10	46	Erkek	Evli	İlkokul	Kendi Hesabına	35 yıl	Sigortalı
K11	44	Erkek	Evli	İlkokul	Kendi Hesabına	33 yıl	Sigortalı*
K12	85	Erkek	Evli	İlkokul	Kendi Hesabına	70 yıl	Sigortalı
K13	64	Erkek	Evli	İlkokul	Kendi Hesabına	18 yıl	Sigortalı*
K14	58	Erkek	Evli	İlkokul	Kendi Hesabına	47 yıl	Sigortalı
K15	53	Erkek	Evli	İlkokul	Kendi Hesabına	42 yıl	Sigortalı
K16	54	Erkek	Evli	İlkokul	Kendi Hesabına	40 yıl	Sigortalı
K17	52	Erkek	Evli	İlkokul	Kendi Hesabına	41 yıl	Sigortalı
K18	37	Erkek	Evli	İlkokul	Kendi Hesabına	17 yıl	Sigortalı

Kaynak: Çalışma kapsamında oluşturulmuştur.

çük ve orta ölçekteki işletmelerden oluşması kayıt dışı çalışan sayısını artıran faktörler arasında yer almaktadır. Ayrıca hızlı nüfus artışı ve göç, sosyal güvenlik bilincinden yoksunluk, eğitim seviyesinin düşük olması, işsizlik, yoksulluk, vergi oranlarının ve sigorta primlerinin yüksek olması, bürokrasi, kurumlar arası koordinasyon eksikliği, denetim ve yaptırımların yetersizliği kayıt dışı istihdamın artmasına neden olan temel faktörlerdir (Niğde Sosyal Güvenlik İl Müdürlüğü, 2014: 15-18; Özgür ve Demirbilek, 2016: 915-926).

tedbirler, çalışanların sigortalılık bilincindeki artış ve denetim sürecinde bilgisayar teknolojilerinin etkin bir şekilde kullanılmasının bir sonucu olabilir (Kalaycı ve Kalan, 2017: 21).

Tabloda aynı zamanda kayıt dışı istihdamın sektörel dağılımı da verilmiştir. Sektörel olarak değerlendirildiğinde Türkiye'de kayıt dışı istihdamın en fazla olduğu sektör tarım sektörüdür. 2002 yılında yaklaşık yüzde 90,14 olan sektördeki kayıt dışı istihdam oranı 2020 yılında yüzde 83,46'ya düşmüş olsa da söz konusu düşüş yetersizdir. Sektördeki

Tablo 6. Türkiye'de Yıllar İtibariyle Kayıt Dışı İstihdam Oranları

	Tarım	Tarım Dışı	Sanayi	Hizmet	İnşaat	Toplam
2002	90,14	31,74	36,40	29,19	-	52,14
2005	88,22	34,32	38,11	32,27	-	48,17
2010	85,47	29,06	32,68	27,11	-	43,25
2014	82,27	22,32	20,26	21,09	36,61	34,97
2015	81,16	21,23	19,13	20,05	35,58	33,57
2016	82,09	21,72	20,20	20,35	35,76	33,49
2017	83,33	22,10	20,03	20,95	35,80	33,97
2018	82,73	22,28	20,29	21,46	34,39	33,42
2019	86,62	22,96	20,03	22,55	37,74	34,52
2020	83,46	19,30	16,46	18,76	34,72	30,59

Kaynak: (SGK, 2021).

Tablo 6'da Türkiye'de 2002-2020 yılları arasını kapsayan 18 yıllık sürece ilişkin kayıt dışı istihdam oranları verilmiştir. Tabloda da açıkça görüldüğü üzere yıllar itibariyle kayıt dışı istihdam oranında düşüş görülmektedir. 2002 yılında yüzde 52,14 olan kayıt dışı istihdam oranı 2020 yılında yüzde 30,59 olarak gerçekleşmiştir. Kayıt dışı istihdam oranındaki azalma izlenen ekonomik politikalar, yürürlüğe konan

kayıt dışı istihdam oranı hâlâ oldukça yüksek seviyededir.

Tarım sektöründe kayıt dışı istihdam oranının çok yüksek olmasının çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Söz konusu sebepler sektörün özelliklerinden kaynaklanan sebepler olduğu gibi sektörde çalışan bireylerin demografik, sosyal ve kültürel özelliklerinden de kaynaklanan sebepler de olabilmektedir. Tarım sektöründe işletme ölçeğinin ve arazi

sahipliğinin küçük olması ve dolayısıyla elde edilen gelirin düşük olması kayıt dışı istihdam oranının yüksek olmasının en büyük nedenlerinden biridir.

Türkiye'de 2016 yılı itibariyle 38 milyon 328 bin hektarlık tarım alanı üzerinde yaklaşık 3 milyon tarımsal işletme faaliyet göstermektedir (World Bank, 2016). Türkiye'de tarım sektöründe ortalama işletme büyüklüğü 6,1 hektardır. İşletme başına 4-5 parsel düşmekte olup ortalama parsel büyüklüğü 1,5 hektardır. TÜİK verilerine göre işletmelerin yüzde 78,9'u 10 hektardan küçük araziye sahiptir (Kalkınma Bakanlığı, 2014: xiii).

Yukarıda verilen rakamlar incelendiğinde, Türkiye'de tarım işletmelerinin küçük ölçekli ve parçalı

sal etkinliğin sağlanması ve rekabet edebilirlik bakımından Türk tarımı önemli yapısal sorunlarla karşı karşıyadır (Kalkınma Bakanlığı, 2014: xiii).

Katılımcılarla yapmış olduğumuz görüşmelerin sonucunda tarım arazilerinin parçalı olduğu ve tarımdan elde edilen gelirin düşük olduğu gözlemlenmiştir. Tablo 7'de on üç katılımcının arazi mülkiyet durumu ve son yıl tarım geliri bilgileri yer almaktadır. Tablodaki veriler detaylı olarak incelendiğinde katılımcı çiftçilerin sahip oldukları arazi miktarı 6 dekar ile 50 dekar arasında değişmektedir. Katılımcıların son yıl tarım gelirleri incelendiğinde ise 5 bin lira ile 50 bin lira arasında değiştiği görülmektedir.

Tablo 7. Araştırmaya Katılan Bazı Çiftçilerin Arazi Büyüklükleri ve Gelir Durumları

	K1	K14	K15	K13	K8	K10	K11	K3	K4	K16	K5	K6	K7
Arazi Sahipliği (dekar)	50	50	40	22	6	26	10	10	20	30	10	14	11
Son Yıl Tarım Geliri (Bin TL)	30	50	40	50	20	10	20	10	6	10	20	15	5

Kaynak: Çalışma kapsamında oluşturulmuştur.

yapıda olduğu görülmektedir. Avrupa Birliği (AB)'nde ise ortalama işletme büyüklüğü 16 hektardır. İşletme ölçeği büyüdükçe ölçek ekonomisinden yararlanma imkânı olduğundan tarımsal işletme ölçeğinin üretim maliyetleri üzerine oldukça önemli bir etkisi bulunmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde, tarım-

2018 yılında prime esas kazanç alt sınırının yıllık 24.354.-TL olduğundan hareketle tablodaki 13 katılımcıdan 9'unun yıllık gelirinin asgari ücretin altında olduğu ve 5510 sayılı Kanun gereği sigortalılıktan muaf olabilecekleri görülmektedir. 5510 sayılı Kanun'un tüm sigortalılar arasında norm ve standart birliği

sağlamak amacıyla tarımda çalışanların prim ödeme şartlarını ağırlaştırılması tarımda kayıt dışılığın azaltılması çabalarına olumsuz etki yapacağı düşünülmektedir. Eskiden 15 gün üzerinden prim ödeyen çiftçilerin 2023 yılından itibaren 30 gün üzerinden prim ödeyecek olmaları da çoğunluğu asgari ücretin altında gelir elde eden çiftçilerin primlerini ödeyememelerine ve zorunlu olarak sosyal koruma kapsamının dışında kalmalarına yol açacaktır. Örneğin ücretsiz aile işçisi olarak çalışan kadın çalışanlardan birisi, neden sigortalı olmadığını şu şekilde ifade etmiştir:

"Primler çok yüksek olduğundan eşimin primiyle birlikte iki sigortayı ödememiz mümkün değil (K.1)"

Ayrıca çiftçilerin gelir elde etmek için yaklaşık 9-12 ay arasında ürünlerin hasatını beklemek zorunda olmaları primlerini düzenli olarak ödeyememelerine neden olacaktır. Nitekim katılımcılardan bazıları primlerini düzenli ödeyip ödeyemedikleri sorusuna cevap olarak aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır.

"Hayır ödeyemiyorum. Yıllan yıla mahsulü satınca ödeyebiliyorum (K.18)".

"Hepsini ödeyemedim. 10 yılını devlet geriye dönük borçlanma imkânı tanıdı öyle ödedim (K.12)".

"Düzenli olarak ödeyemedik.

Borçlarımız birikti. Af çıkarsa ödeyeceğiz (K.16)".

Çalışanların eğitim düzeyi ve vasıflılığı kayıt dışı istihdamı doğrudan etkilemektedir. Eğitim düzeyi arttıkça kayıt dışı çalışma oranı düşmektedir. Eğitim önemli bir beşerî sermaye yatırımı olup, bireylerin yoğun rekabetin yaşandığı işgücü piyasasındaki rekabet gücünü artırmaktadır. Ayrıca eğitim seviyesi yüksek olanların sigortalı olma eğilimi daha yüksek olurken eğitim seviyesi düşük olanların kayıt dışı istihdamda daha fazla yer aldıkları görülmektedir (Genel-İş, 2017: 5).

Katılımcıların eğitim düzeyleri incelendiğinde bir katılımcının hiç okula gitmediği diğer katılımcıların tamamının ise ilkokul mezunu oldukları görülmektedir. Eğitim seviyelerinin düşük olması ve vasıfsızlık özellikle kadın katılımcılarda sosyal güvenlik bilincinin düşük olmasına ve ücretsiz aile işçisi olarak kayıt dışı çalışmaya razı olmalarına yol açmaktadır. İki, yedi ve sekiz numaralı katılımcılar neden sigortalı olmadıkları sorusuna şu yanıtları vermişlerdir:

"Eşim sigortalı olduğu için ben hiç gerek duymadım. Nasıl olsa onun üzerinden bakılıyorum (K.2)".

"Bilmiyoruz ki. Okumuşluğum yok oğlum nerden bileyim (K.7)".

"Ne bileyim. Biz köyde yaşıyoruz. Biz bilmiyoruz ki (K.8)".

Türkiye'de istihdamda olan her 4 kişiden 1'i tarım sektöründe çalışıyor olmakla birlikte bu kişilerin yüzde 83,46'sı kayıt dışı çalışmaktadır. Tarımda çalışan 15 yaş ve üstü işgücünün büyük çoğunluğu ise kendi hesabına bağımsız olarak ya da ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Tarım sektöründe istihdam edilen kadın nüfusunun ise neredeyse tamamı kayıt dışıdır (TOBB, 2013: 2). Gerçekleştirdiğimiz araştırmada da 9 kadın 9 erkekten oluşan katılımcılarımızdan, erkeklerin tamamı tarımda kendi adına ve hesabına bağımsız çalışmaktayken, kadınların tamamı ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Görüşme yapılan kadınların hiç birisinin sosyal sigorta kaydı bulunmamaktadır.

Tarımda kadınların neredeyse tamamının kayıt dışı çalışıyor olması aynı zamanda sosyal güvenlik korumasından yoksun oldukları anlamına da gelmektedir. Sosyal güvenlik korumasının somut ve soyut olmak üzere iki boyutu bulunmaktadır. Sosyal güvenliğin somut boyutu, sosyal risklerle karşı karşıya gelen ve zarar gören sigortalıların ve bakmakla yükümlü olduğu kişilerin zararlarının fiilen karşılanmasıdır. Sosyal güvenliğin soyut boyutu ise, sosyal güvenlik koruması altında olan kişilerin sosyal risklerle karşılaşsa bile ihtiyaçlarının karşılanacağını bilmesi nedeniyle güven içinde olma duygusunun sağladığı tatminle alakalıdır. Sosyal güvenliğin bu boyutu kişinin gelecek endişesi ta-

şımadan huzur içinde yaşamasını sağlar (Alper, 2015: 8). Araştırma kapsamında görüşme yaptığımız ve ücretsiz aile işçisi olarak kayıt dışı çalışan kadın katılımcıların sigortalı olmanın avantajlarının neler olduğu ve sigortalı olmadıkları için geleceğe dönük endişelerinin olup olmadığına ilişkin ifadeleri şu şekildedir:

"Sigortalı olmak çok güzel bir şeydir herhalde. Sigortalı olsaydım hayatım güvencede olurdu. Ücretsiz olarak hastanelerde bakılabiliirdim. Maaş alırdım (K.2)".

"Geleceğe dönük endişem çok yok ama keşke sigortam olsaydı. Eşime bağlı kalmazdım. Rahatsızım ama bakılamıyorum. Sigortam olsaydı özel hastaneye giderdim (K.3)".

"Kendim sigortalı olsam güzel olurdu. Kendi aylığım olmuş olurdu. Eşimin eline bakmazdım (K.6)".

"Yaşlanınca çalışamayacağım için nasıl geçineceğim konusunda endişelerim var (K.1)".

3.2. Tarımda İş Sağlığı ve Güvenliği

Türkiye'de 4857 sayılı Kanun sadece iş akdiyle çalışan 50 ve üzeri çalışanı bulunan tarım ve orman işlerinin yapıldığı işyerlerini kapsamaktaydı. Bu durum tarım sektöründe iş sağlığı ve güvenliği çalışmalarının kapsamını oldukça daraltmaktaydı. Tarım sektörüne yönelik iş sağlığı ve güvenliği çalışmaları, 6331 sayılı Kanun'la tarım çalışanlarının da iş sağlığı ve güven-

liği ile ilgili haklara kavuşmasıyla hız kazanmıştır (ÇSGB, 2018a: 1). Nitekim 6331 sayılı Kanun 2. maddesinde Kanun'un kapsamını, kamu ve özel sektöre ait bütün işler ve işyerleri, bu işyerlerinin işverenleri ile işveren vekilleri, çırak ve stajyerler de dâhil olmak üzere tüm çalışanlar olarak belirlemiştir (Resmi Gazete, 2018). Bu çalışmaların temel amacı; koruyucu ve önleyici anlayış temelinde çalışanların iş kazası veya meslek hastalığına uğramasına engel olunması, risklerin en aza indirilmesi ve çalışanların refahının artırılmasıdır (ÇSGB, 2018a: 3).

Uluslararası Çalışma Örgütü(ILO)'nün 2001 yılında yayınladığı 184 nolu Tarımda Güvenlik ve Sağlık Hakkındaki Sözleşme'nin genel hükümler bölümünde yer alan 4. maddesinde de ulusal şartlar ve uygulamalar ışığında ve ilgili işveren ve işçilerin temsilci örgütlerine danıştıktan sonra, üye devletler tarımda güvenlik ve sağlık konusundaki tutarlı bir ulusal politikayı formüle edecek, yürütecek ve periyodik olarak gözden geçireceklerdir. Bu politika, tarımsal çalışma ortamındaki tehlikeleri ortadan kaldırarak, en aza indirerek ya da kontrol ederek, iş sırasında ortaya çıkan kazaları ve yaralanmaları önleme amacına sahip olacaktır (ILO, 2001).

6331 sayılı Kanun, çalışan sayısı 1 ve daha fazla olmak kaydıyla tüm sektörleri kapsamaktadır. Böylelikle tarım sektörü de kapsama alınmış olmakla birlikte Kanun'un tarım

sektörüne uygulanmasının önünde önemli engeller bulunmaktadır. Bunların en önemlileri tarımda kayıt dışılığın çok yüksek olması, kadın ve çocuk işçiliğinin ve dolayısıyla da ücretsiz aile işçiliğinin en yüksek tarım sektöründe kullanılıyor olmasıdır. Nitekim Manisa'da yürüttüğümüz araştırma kapsamında görüşülen kadın çalışanların tamamı kayıt dışı olarak işgücüne katılım sağlamakta ve tamamı ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır.

Dünya genelinde nüfusun artması gıda ihtiyacının da artmasına neden olduğundan tarım sektörünü en stratejik sektörlerden birisi haline getirmekte ve tarım sektöründe sürdürülebilirliğin sağlanması giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Sürdürülebilirliğin sağlanmasının en önemli yapı taşlarından birisi de tarım çalışanlarının iş sağlığı ve güvenliği koşullarının iyileştirilmesidir. Türkiye'de de tarımın sürdürülebilirliği tarım çalışanlarının çalışma yerlerinde sağlık ve güvenliklerinin temini ile mümkün olabilecektir (ÇSGB, 2018b: 7). Tarım sektörü gerek işin görüldüğü yer itibariyle gerek risk etmenlerinin çeşitliliği itibariyle gerekse de çalışan profili itibariyle diğer sektörlerden farklı bir iş sağlığı ve güvenliği (İSG) yaklaşımını zorunlu kılmaktadır.

Türkiye'de işyerlerinin tehlike sınıflarını belirlemek amacıyla yayımlanan İş Sağlığı ve Güvenliğine İlişkin İşyeri Tehlike Sınıfları Tebliği de tarım sektöründe yapılan işle-

rin büyük bir bölümünü "tehlikeli" sınıfta saymaktadır. Hatta bitkisel üretimi destekleyici ilaçlama ve zirai mücadele faaliyetleri, hava yoluyla yapılan bitkisel üretimi destekleyici gübreleme, ilaçlama ve mücadele faaliyetleri, ormanı zararlılara karşı koruma faaliyetleri ve deniz kabuklularının, yumuşakçaların, diğer deniz canlıları ve ürünlerinin toplanması faaliyetlerini ise "çok tehlikeli" sınıfta saymıştır. Tebliğ sadece dikim için fide yetiştirilmesi, tütünün sınıflandırılması, orman yetiştirmek için fidan ve tohum üretimi ve tatlı sularda yapılan balık yetiştiriciliği vb. gibi sınırlı sayıda faaliyeti "az tehlikeli" sınıfta saymıştır (Resmi Gazete, 2012).

Tarım çalışanları, tarımsal üretimin kendine has özelliklerinden dolayı çeşitli risklerle karşı karşıya kalmakta, hatta diğer sektörle karşılaştırıldığında bu riskler daha yüksek seviyede olmaktadır. Bu durum, tarımın doğa koşullarına bağlı olması, mevsimselliğin etkisi, ücretsiz aile işçiliğinin en fazla tarım sektöründe görülmesi, eğitim seviyesinin oldukça düşük olması ve standart bir gelir düzeyinin olmaması gibi tarıma özgü birçok nedene dayanmaktadır (Gülçubuk, 2017: 574).

Araştırma kapsamında görüşme yapılan tarım çalışanlarının demografik özellikleri de bu sonucu doğrular niteliktedir. Katılımcılardan 1 kişi hiç okula gitmemiş diğerlerinin tamamı ilkokul mezunudur. Erkek katılımcıların tamamı kendi hesabına çalışırken kadın katılımcıların

tamamı ücretsiz aile işçisi olarak çalışmaktadır. Yapılan görüşmelerde katılımcıların iş sağlığı ve güvenliği bilincinin de çok yetersiz olduğu görülmüştür. "İş sağlığı ve güvenliğinin ne demek olduğunu biliyor musunuz?" sorusuna bazı katılımcılar şu şekilde cevap vermiştir:

"Bilmiyorum ama güzel bir şeydir (K.9)".

"Bilmiyorum. Hiç duymadım (K.2)".

"Biliyorum ama yapmıyoruz işte. Boş veriyoruz gitsin (K.3)".

"Hayır bilmiyorum. Biz tarımla uğraşıyoruz fabrikada çalışsak bilirdik (K.13)".

Tarım ve ormancılık işleri tehlikeli işlerdir ve yüksek kaza riski taşımaktadır. Bunun en önemli nedenleri de sürekli değişen arazi ve iklim koşulları, bedeni yıpratıcı derecede ağır şartlarda ve uzun süreli çalışma, arazide dağınık halde çalışanlar arasında oluşan iletişim sorunu ve yeterli eğitim ve tecrübe sahibi olmadan kullanılan araç ve gereçler olabilmektedir (Menemencioglu, 2012: 73). Dünyada tarımsal faaliyetler tehlikeli işler olarak görülmesine rağmen tarım çalışanlarının bilinçsizliği ve risk algısının yetersizliği içinde buldukları ortamın tehlikelerinden bir haber olmalarına neden olmaktadır. Bazı katılımcıların verdiği cevaplar bu durumu açıkça gözler önüne sermektedir:

"Bizim öyle tehlikeli bir duru-

mumuz yok. Arazilerimiz yamaç olsa tamam. Bizim arazilerimiz düz olduğundan traktörün devrilme tehlikesi yok (K.12)".

"Bizde çok fazla bir risk olmuyor. Zaten traktörle çalışıyoruz ne riski olabilir ki? (K.13)".

Çiftçiler çok sayıda güvenlik, sağlık, çevre, biyolojik ve solunum tehlikelerine maruz kalmaktadır. Bunlar arasında tarım aracının devrilmesi, ısıya maruz kalma, düşmeler, kas-iskelet yaralanmaları, tehlikeli ekipman kullanımı, tahıl ambarında toza maruz kalma, sağlıksız koşullar, böcek ilaçları ve daha birçokları sayılabilir (OSHA, 2018a). Tarım çalışanları bu kadar çeşitli riske maruz kalmalarına karşın kendilerinin söz konusu risklerin farkında olmadıkları görülmektedir. Katılımcılara çalışırken karşılaştıkları riskleri sordüğümüzda genellikle yılan, akrep ve böcek ısırma risklerini en başta gelen risk olarak gördükleri, çok az sayıda katılımcının sıcak çarpması, traktör kazası, ağaçtan düşme ve kimyasal ilaç zehirlenmesi gibi risklerin farkında olduğu görülmektedir.

"Mesela akrep var, türlü türlü böcek var, bunlar ısırabilir. Başka da bir risk görmüyorum (K.2)".

"Yılan oluyor, çıyan oluyor, bunlar insanları sokabiliyor. Bunların dışında herhangi bir riskimiz yok (K.11)".

"Yılan çıkacak, böcek çıkacak diye korkuyoruz (K.3)".

"Arı sokması, akrep sokması,

yılan sokması olabiliyor (K.6)".

Traktör olayları çiftliklerdeki ölüm ve yaralanmaların önde gelen nedenidir. Tarım işçileri özellikle devrilme ve otoyol olaylarından dolayı risk altındadır (OSHA, 2018b). Tarımsal faaliyette traktörden başka pek çok farklı makine kullanılmaktadır. Çoğu zaman bu makineler oluşan kazaların ana sebeplerinden biridir. Toprak işleme makineleri, tohum ekme ve fidan dikme makineleri, gübreleme makineleri, ilaçlama makineleri, hasat ve harman makineleri tarımda yoğun olarak kullanılan makineler arasında yer almaktadır (Yurtlu, Demiryürek, Bozoğlu ve Ceyhan, 2012: 94). Araştırma kapsamında görüşmüş olduğumuz çiftçilerden de ciddi traktör kazası geçirenler olduğu ancak iş kazası olarak bildirim yapılmadığı bilgisi alınmıştır.

"1989'da traktör kazası geçirdik. Kız kardeşim vefat etti (K.10)".

"Geçen yıl ölüm tehlikesi atlattım. Traktörle zeytin ağacının altından geçerken dal boğazıma takıldı kafam kopacaktı (K.17)".

Tarımda iş sağlığı ve güvenliği açısından en önemli risklerden birisi de kullanılan kimyasal ilaçlardır. Pestisit olarak adlandırılan ilaçlar kullanım alanlarına göre fungusit, herbisit, insektisit, larvisit, mitisit, mollusit, nemasit, ovisit, piskisit ve rodentisitler olarak sınıflandırılır. Yaygın olarak kullanılan bu tarımsal

ilaçlara maruz kalmanın ilk yolu deri emilimidir. Özellikle kapalı alanlarda yapılan çalışmalarda solunum da önemli bir maruziyet yoludur (ÇSGB, 2018c). Alınacak önlemlerin başında kimyasalların doğru miktarda ve doğru formda kullanılması gelmektedir. Kimyasallarla çalışırken kişisel koruyucu donanım, özellikle eldiven, gözlük ve maske kullanılmalıdır. Ancak uygulamada tarım çalışanlarının gerekli önlemleri yeterli ölçüde almadıkları bilinen bir gerçektir. Araştırmaya katılan çiftçiler de gerek ilaçlama yaparken gerekse de diğer çalışmalarda kişisel koruyucu donanım kullanmaya özen göstermediklerini şu sözlerle dile getirmişlerdir:

"Elimizden geldiği kadar önlem alıyoruz. İş eldiveni giyiyorum başka bir önlem almıyorum. Aslında ilaçlama yaparken maske takmamız lazım ama takmıyoruz (K.10)".

"Kendimize göre dikkat ediyoruz tabii. İlaç atarken zaman zaman eldiven ve gözlük kullanıyorum (K.13)".

"Almıyoruz, inan ki almıyoruz. İşe bir başlıyoruz hiçbir şeyi düşünmüyoruz. Hiçbir ekipman kullanmıyoruz (K.3)".

"Hiçbir önlem almıyorum. Tarlaya varır varmaz hemen işe koyuluyorum. Sadece bazen eldiven kullanıyorum bir de sıcak geçmesin diye şapka takıyorum (K.17)".

Tarım çalışanları yukarıda sayı-

lan çok sayıda risk faktörüne bağlı olarak ciddi kaza, yaralanma ve sağlık riskleri ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Sürekli olarak sıcak veya soğuk havada çalışmak, tozlara maruz kalmak, kimyasal maddelerle çalışmak, hayvanlara yakın temas halinde bulunmak gibi etmenler tarım çalışanının kaza ya da yaralanma geçirmese bile farkında olmadan çok ciddi bir hastalığa yakalanmasına neden olabilecektir. Kanseri, astımı, solunum yolu hastalıkları, virüs, bakteri ve parazit kaynaklı hastalıklar bunlardan sadece birkaç tanesidir. Bu denli sağlık riski ile karşı karşıya kalan tarım çalışanlarının düzenli sağlık gözetimi yaptırılmaları hayati derecede önem arz etmektedir. Ancak tarım sektörü çalışanlarının daha önce de belirttiğimiz demografik özellikleri ne yazık ki bu konuda bilinçsiz hareket edilmesi ve umursamaz olunması sonucunu doğurmaktadır. Sağlık kontrolü yaptırmayı yaptırmadıkları yönündeki sorumuza katılımcılar tarafından verilen cevaplar aşağıda yer almaktadır:

"Hayır yaptırmadım. Hasta olmadan doktora gitme ihtiyacı duymadım (K.10)".

"Hayır. Ağır yük kaldırmaktan bel fıtığı oldum onun için gittim (K.8)".

"Sağlık ocağının toplu olarak yaptırdığı kanser taramasına gittim. Onun haricinde hasta olmadan doktora gitmiyoruz (K.6)".

"Kontrol amaçlı yaptırmadım. Ancak daha yeni kalp ameliyatı ol-

dum. Kontrol yaptırmaya hiç gerek duymadım çünkü hasta değildim (K.15)''.

SONUÇ

Türkiye'de tarım sektöründe sosyal güvenlik, kayıt dışı istihdam ve iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin en temel sorun tarım çalışanlarının bu üç olgu açısından yasal kapsama alınmasında yaşanan sorundur. 5510 sayılı Kanun öncesinde 506 sayılı, 2925 sayılı ve 2926 sayılı Kanunlarla tüm tarım çalışanları yasal olarak kapsama alınmış gibi görünse de tarımda süreksiz olarak çalışanlar için 2925 sayılı Kanun'a tabi olarak sigortalı olmanın isteğe bağlı olması ve 2926 sayılı Kanun zorunlu tescili öngörse de tarım işyerlerinin küçük ölçekte ve dağınık yapıda olması kayıt dışılığın önüne geçememiştir. İş sağlığı ve güvenliği açısından da 4857 sayılı Kanun'un sadece iş akdiyle çalışan 50 ve üzeri çalışanı bulunan tarım ve orman işlerinin yapıldığı işyerlerini kapsamaması bu alanda da tarım çalışanlarının büyük bir bölümünün kapsam dışında kalmasına neden olmuştur.

5510 sayılı Kanun sonrasında özellikle 6111 sayılı Kanun'la yapılan değişikliklerle tarımda sürekli, süreksiz ve bağımsız çalışanlar sosyal sigorta kapsamına alınmıştır. Ancak Kanun'un tarımda bağımsız çalışanlardan aylık ortalama net gelirinin prime esas kazancın altında olduğunu belgeleyenleri ve 65 yaşını dolduranlardan talepte bulunanları sigortalı olmaktan muaf tutması, büyük

bir bölümü kendi adına bağımsız çalışan tarım çalışanlarının kapsam dışında kalmasına neden olmuştur. Tarım sektörünün GSYİH'den aldığı payın her geçen yıl düştüğü ve tarım arazilerinin miras yoluyla parçalanması sonucu yoksulluk oranının yükseldiği bir ortamda 5510 sayılı Kanun'la tarım çalışanlarının da kademeli olarak otuz gün üzerinden prim ödeyecek olmaları sektördeki kayıt dışılığın azaltılmasının önüne önemli bir engel olarak çıkmaktadır.

6331 sayılı Kanun'la bir kişi istihdam eden tüm işler ve işyerlerinin iş sağlığı ve güvenliği açısından kapsama alınmış olması tarım sektörü açısından olumlu bir gelişme olsa da büyük çoğunluğu bağımsız çalışanlardan ve onların yanında ücretsiz aile işçisi olarak çalışanlardan oluşan tarım çalışanlarının kapsam dışında kalmasına engel olamamıştır.

Yasal kapsam açısından yukarıda belirtilen sorunlar yaşansa da Türkiye'de tarım sektörünün en önemli sorununun tarım çalışanlarının eğitim seviyesi olduğu düşünülmektedir. Görüşülen çiftçilerin durumları incelendiğinde; eğitimsiz olmalarının bir sonucu olarak sosyal güvenlik bilincinin oluşmadığı, kayıt dışı çalışmanın özellikle kadın çalışanlar açısından normal bir olgu olarak algılandığı ve iş sağlığı ve güvenliği hakkında farkındalıklarının çok yetersiz olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Millî Eğitim Bakanlığı, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ve yerel yönetimlerin iş birliği ile dü-

zenlenecek eğitim programlarının tarım çalışanlarının bilinçlendirilmesi konusunda oldukça etkili olacağı düşünülmektedir.

Sosyal güvenlik ve iş sağlığı ve güvenliği ekonomik güçle birebir alakalı olan olgulardır. Kişilerin sosyal güvenlik sistemine sigortalı olarak dâhil olabilmeleri ödeyecekleri primle bağlantılıyken, iş kazası ve meslek hastalığına yakalanmamak için alacakları önlemler ve kullanacakları kişisel koruyucu donanımlarda maddi külfeti olan yatırımlardır. Görüşme yapılan çiftçilerin işlemiş oldukları tarım arazilerinin miktarının ve tarımdan elde ettikleri yıllık gelirin oldukça düşük olduğu, büyük çoğunluğunun yıllık gelirin asgari ücretin altında olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Mevcut durumda tarımdan elde ettikleri gelirle yeme, içme, giyinme ve barınma gibi zorunlu ihtiyaçlarını ancak karşılayabilen tarım çalışanları sosyal güvenliği ve iş sağlığı ve güvenliğini ikinci plana atmak durumunda kalmaktadır. Bu nedenle tarımda kayıt dışılığın azaltılması ve iş sağlığı ve güvenliği tedbirlerinin uygulanması için tarım çalışanlarının gelir seviyesinin yükseltilmesi gerekmektedir. Bunun için devletin yapmış olduğu desteklerin yeterli olmamakta ve günü kurtarmaktan öteye geçmemektedir. Tarımın gerek GSYİH'den gerekse de istihdamdan aldığı payın her geçen yıl düştüğü bir ortamda, tarım işletmelerinin ölçek ekonomisinden yararlanmalarını sağlayabilmek için kooperatifleşmeye önem verilmesi gerekmektedir.

Çiftçilerin diğer önemli bir sorunu da sağlık güvencesinden yoksun olmaktır. 5510 sayılı Kanun'un sigortalı olup prim ödemek zorunda olan bağımsız çalışanların sağlık hizmetinden yararlanabilmeleri için sağlık hizmeti sunucusuna başvurdukları tarihte 60 günden fazla prim borcu olmaması yönündeki düzenlemesi büyük çoğunluğu gelir yetersizliği nedeniyle primlerini ödeyemeyen çiftçileri sağlık güvencesi kapsamının dışında bırakmaktadır. Çiftçilerin sağlık güvencesinden yoksun olmalarını için prim ödeme dönemlerinin çiftçilere özel olarak mahsulden mahsule olacak şekilde düzenlenmesi ve gecikmiş prim borçlarının yine çiftçilere özel olarak sağlık hizmetinden yararlanabilmeleri için sağlık hizmeti sunucusuna başvurdukları tarihte 1 yıldan fazla prim borcu olmaması şeklinde düzenlenmelidir.

Gelir güvencesizliği de çiftçilerin önemli bir sorunudur. Alan araştırmasında çiftçilerin yüzde ellisinin tarım sigortası yaptırmadığı görülmüştür. Bu durumun bir sebebi eğitimsizlik veya bilinçsizlik olmakla birlikte asıl sebebi ekonomiktir. Çiftçilerin gelir güvencesinden yoksun olmalarını için yıllık geliri belli bir miktarın altında olanların tarım sigortası primlerinin tamamının devlet tarafından ödenmesi daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

KAYNAKÇA

- Alper, Y. (2010), Sosyal Güvenlik, İstanbul: T.C İstanbul Üniversitesi.
- Alper, Y. (2015), Sosyal Güvenlik Hakkı ve Sosyal Güvenliğin Finansmanı, VII. Sosyal İnsan Hakları Uluslararası Sempozyumu, Denizli.
- Alper, Y. (2016), Sosyal Sigortalar Hukuku, Bursa: Dora Yayıncılık.
- Alper, Y., Kılış, İ. (2017), İş ve Sosyal Güvenlik Hukuku, Bursa: Dora Yayıncılık.
- Çallı, M. (2014), Genel Sağlık Sigortası Uygulamasında Yaşanan Sorunlar ve Çözüm Önerileri, 15. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Kongresi (s. 277-306), Ankara: Türk-İş.
- ÇSGB. (2015), Ulusal İstihdam Stratejisi 2. İzleme ve Değerlendirme Kurulu Raporu, Ankara.
- ÇSGB. (2018a), Tarımda Güvenlik ve Sağlık, <https://www.cs.gb.gov.tr/media/2073/tarimdaguvenliksaglik.pdf> (Erişim Tarihi: 06.05.2018).
- ÇSGB. (2018b), Açık Tarım Alanlarında İş Sağlığı ve Güvenliği Rehberi, http://www3.cs.gb.gov.tr/cs.gbPortal/ShowProperty/WLP%20Repository/isggm/dosyalar/isgum_rehberler/4 (Erişim Tarihi: 06.05.2018).
- ÇSGB. (2018c), Tarımda İş Sağlığı ve Güvenliği Rehberi, <https://www.cs.gb.gov.tr/media/4604/rehber27.pdf> (Erişim Tarihi: 06.05.2018).
- Dilik, S. (1988), Sosyal Güvenliğin Tarihsel Gelişimi, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 43 (1), 41-80.
- Genel-İş (2017), Kayıt Dışı İstihdam Raporu, [www.cloudsdomain.com:http://cloudsdomain.com/uploads/dosya/15805.pdf](http://cloudsdomain.com/uploads/dosya/15805.pdf) (Erişim Tarihi: 06.05.2018).
- Gökbayrak, Ş. (2010), Türkiye'de Sosyal Güvenliğin Dönüşümü. Çalışma ve Toplum, (2), 141-162.
- Gülçubuk, B. (2017), 6331 sayılı Tarımda İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu Tarımda Çalışanlar İçin Bir Şey İfade Eder mi? International Journal of Social Sciences and Education Research, 3 (2), 573-582.
- ILO. (2001), Safety and Health in Agriculture Convention, http://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO:12100:P12100_INSTRUMENT_ID:312329:NO (Erişim Tarihi: 16.05.2018).
- Kalaycı, C., Kalan, E. (2017), Türkiye'de Kayıt Dışı İstihdamla Mücadele Politikalarının Analizi, Uluslararası Ekonomi, İşletme ve Politika Dergisi, 1 (1), 17-34.
- Karadeniz, O. (2006), Türkiye'de Çiftçilerin Sosyal Güvenliği ve Sosyal Güvenlik Reformunun Çiftçiler Üzerine Olası Etkileri, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8 (4), 91-127.
- Koray, M. (2018), Sosyal Politika, Ankara: İmge Kitabevi.

Menemencioglu, K. (2012), Tarım ve Orman İşçiliğinde Çalışma Yeri Koşulları ve Karşılaşılan Sorunlar, *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, 5 (2), 72-76.

Niğde Sosyal Güvenlik İl Müdürlüğü. (2014), Tarım Sektöründe Kayıt Dışı İstihdam, Niğde: Niğde Sosyal Güvenlik İl Müdürlüğü.

OSHA. (2018a), What Hazards are Agricultural Workers Exposed to? https://www.osha.gov/dsg/topics/agriculturaloperations/hazards_controls.htm (Erişim Tarihi: 16.05.2018).

OSHA. (2018b), Protecting Farmworkers from Tractor and Harvester Hazards, <https://www.osha.gov/Publications/OSHA3706.pdf> (Erişim Tarihi: 16.05.2018).

Ören, K. (2015), İş ve Sosyal Güvenlik Hukuku, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Özgür, Ö., Demirbilek, S. (2016), Türkiye'de Kayıt Dışı İstihdam Sorunu. İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Dergisi, Prof. Dr. Fevzi Demir'e Armağan Özel Sayı, 891-948.

Resmi Gazete. (2005), "Tarım Sigortaları Kanunu", <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5363&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> (Erişim Tarihi: 17.08.2021).

Resmi Gazete. (2006), "Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu", <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5510&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> (Erişim Tarihi: 10.01.2021).

Resmi Gazete. (2012), İş Sağlığı ve Güvenliğine İlişkin İşyeri Tehlike Sınıfları Tebliği, <http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.aspx?MevzuatKod=9.5.16909&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=İş%20Sağlığı%20ve%20Güvenliğine%20İlişkin> (Erişim Tarihi: 16.05.2018).

Resmi Gazete. (2018), İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu, <http://www.mevzuat.gov.tr/Metin1.aspx?MevzuatKod=1.5.6331&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=&Tur=1&Tertip=5&No=6331> (Erişim Tarihi: 16.05.2018).

SGK. (2021), "Kayıtdışı İstihdam Oranı", http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/calisan/kayitdisi_istihdam/kayitdisi_istihdam_oranlari/kayitdisi_istihdam_orani (Erişim Tarihi: 11.05.2021).

TARSİM. (2018), 2017 Yılı Faaliyet Raporu, https://web.tarsim.gov.tr/havuz/subPage?_key_=0C006981E0842E8D6235913E60C5E967776156I2P-3GUHOF96WW8JT4TA616062015 (Erişim Tarihi: 03.05.2018).

TOBB. (2013), Türkiye Tarım Sektörü Raporu, Ankara: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği.

Tuncay, C., Ekmekçi, Ö. (2016), Sosyal Güvenlik Hukuku Dersleri, İstanbul: Beta Yayıncılık.

TÜİK. (2013), "Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması", <http://www.tuik.gov.tr/preHaberBultenleri.do?id=16083> (Erişim Tarihi: 03.05.2018).

TÜİK. (2020a), "İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSYİH", <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Yillik-Gayrisafi-Yurt-Ici-Hasila-2020-37184> (Erişim Tarihi: 18.07.2022),

TÜİK. (2020b), "Dış Ticaret İstatistikleri", <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=DisTicaret-Istatistikleri-Aralik-2020-37412> (Erişim Tarihi: 16.05.2021).

TÜİK. (2021), "İşgücü İstatistikleri", <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2021-45645> (Erişim Tarihi: 18.07.2022).

TÜİK. (2021b), "Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması, 2021", <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-2021-45581> (Erişim Tarihi: 22.08.2022).

Türk Tabipler Birliği. (2005), Genel Sağlık Sigortası: Türk Tabipler Birliği Görüşleri, Ankara: Türk Tabipler Birliği.

World Bank (2016), "Agricultural Land - Turkey | Data" <https://data.worldbank.org/indicator/AG.LND.AGRI.K2?locations=TR> (Erişim Tarihi: 16.08.2021).

Yurtlu, Y. B., Demiryürek, K., Bozoğlu, M., Ceyhan, V. (2012), Çiftçilerin Tarım Makineleri Kullanımına İlişkin Risk Alguları, Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 49 (1), 93-101.